

De wet zal altijd tekortschieten

Gisteren om 05:00 door [Stefan Hertmans](#) Illustraties [Rhonald Blommestijn](#)

Het is fundamenteel onmogelijk om emotie en ratio te verzoenen in de rechtspraak, schrijft Stefan Hertmans. Dat bewijst volgens hem de Griekse tragedie *Antigone*.

Tussen het jaar 800 en 500 voor onze jaartelling – grofweg tussen Homerus en Plato – voltrekt zich in de ontwikkeling van de antieke samenlevingen iets van fundamentele betekenis voor de westerse beschavingen. De opkomst van geschreven bronnen wijzigt de samenlevingen fundamenteel. Tegelijk zijn die eerste teksten gesteund op eeuwen orale overlevering, mythevorming en een goddelijk bepaalde wereldordening. De beschrijving van de oorlog tussen de Grieken en de Trojanen die Homerus geeft, levert een unieke inkijk op in de manier waarop de vroege stadstaten zich moeten hebben ontwikkeld, hoe ze elkaar naar het leven stonden, en hoe ze vervolgens – in de latere commentaren van onder anderen Plato – aan zelfonderzoek moesten leren te doen om in te zien dat de casus belli niet in verhouding stond tot het aangerichte leed en de vernieling van een zo belangrijke stadstaat als Troje. Maar ook meer: Plato wijst op de onbetrouwbaarheid van Homerus' aangedikte verslag, en fundeert daarmee de bronnenkritiek.

De antiek-Griekse polis ontwikkelt zich niet langer volgens overgeleverde normen, gebruiken en rituelen, maar volgens nieuwe, bediscussieerbare en rationele

patronen, inclusief de vorming van een rechtsstaat met inspraak van vrije burgers, een openbaar debat rond wetenschap, politiek, juridisering en wijsbegeerte.

In de 5de eeuw voor onze jaartelling, wanneer de Griekse polis steeds groter en complexer wordt en de uitwisseling van ideeën een hoogtepunt bereikt, legt de tragedieschrijver Sophocles in zijn tragedie *Antigone* een van de fundamenteelste controverses bloot, die de overgang van de oude, tribale samenlevingen naar de rationele stadstaat op onvergetelijke manier illustreert. *Antigone* lijkt een prelude op het eerste politieke traktaat waarin de rol van burgers en de wisselwerking met de wet wordt besproken, namelijk Plato's *Politeia*. In de zestig jaar tussen *Antigone* en *Politeia* vormt zich de eerste bijna-democratie van de westerse beschaving.

Zoals bekend vatte Plato de burger op als een wachter, als een kritische burger die waakzaam genoeg is om deel te nemen aan de morele, sociale en politieke debatten van de snel groeiende stadstaat.

Het conflict dat Sophocles in de tragedie *Antigone* liet zien, was nog veel rauwer. De reden daarvoor is dat Sophocles niet probleemoplossend denkt zoals Plato en Aristoteles, maar dat hij de onoplosbaarheid van het conflict tussen de individuele burger en de collectieve rechtspraak in al haar schrijvende tragiek laat zien.

Zwelvoet

Misschien moet ik eerst even het geheugen oprispen en de voorgeschiedenis van de koningsdochter Antigone schetsen. De mythe vertelt ons dat haar grootvader Laios rechtstreeks afstamde van Cadmus, de man die de stad Thebe stichtte. Antigone's grootmoeder heette Iocaste. Zij stamde af van Pentheus, de man die door zijn eigen moeder werd verscheurd tijdens een bacchantisch ritueel waarin ze haar eigen zoon niet meer herkende omdat ze uitzinnig was geworden door de extatische rituelen die de vrouwen samen uitvoerden. Met andere woorden: aan de ene kant stamt Antigone af van een homo politicus, aan de andere kant van een dionysisch, kannibalistisch ritueel uit de vroege matriarchale wereld. In *Antigone* woedt de strijd tussen enerzijds het apollinische denken en anderzijds de dionysische doodsdrijf.

Oedipus steekt zich de ogen uit, hij was blind gebleven voor zijn eigen daden. Dame Justitia laat zich sindsdien blinddoeken om de waarheid te kunnen herkennen

Haar grootvader Laios krijgt in een orakel van de Pythia te horen dat hij geen zoon mag hebben met zijn vrouw Iocaste, omdat die zoon hem zou doden en met zijn moeder huwen. Met andere woorden, Laios zou door een zoon te krijgen aanleiding geven tot de twee fundamenteelste inbreuken tegen de antropologische wet die prehistorische volkeren hadden ingevoerd: vadermoord en incest. Het radicale verbod op die twee misdaden moest juridische bescherming bieden tegen twee grensoverschrijdende praktijken die de structuur van de vroege samenlevingen in haar kern konden bedreigen: beide wandaden bedreigden rechtstreeks de erfopvolging en de aanspraken op genealogische afstamming.

Laios negeert de waarschuwing van de goden, en zijn zoon Oedipus wordt geboren. Eigenlijk weten we niet wat zijn oorspronkelijke naam was –Oedipus is een bijnaam.

Het eerste deel is Grieks voor ‘zwellend’, een oedeem aan de voet; het tweede deel is Grieks voor ‘voet’. Oedipus krijgt die vreemde bijnaam – Zwelvoet – pas later omdat zijn vader Laios, bang geworden omdat hij de raad van het orakel heeft overtreden, de pezen van het kind doorsnijdt zodat het nooit meer terug naar huis kan keren, zijn voetjes samenbindt en hem meegeeft met een herder. Wanneer Oedipus op zoek gaat naar zijn biologische ouders, ontmoet hij op een driesprong een oude man en diens gevolg, die niet voor hem uit de weg willen gaan. Hij doodt hen. In Thebe aangekomen treft hij de koningin in rouw aan en troost haar door haar te verleiden. Maar in Thebe heerst de pest – volgens het orakel omdat er een ongestrafte moordenaar rondloopt in de stad. Oedipus neemt het op zich de moordenaar te vinden en te laten terechtstellen. Hij gaat dus onwetend op zoek naar zichzelf en zijn eigen onbewuste schuld: de kern van wat Freud het oedipuscomplex zou gaan noemen. Hij wordt op die manier bedrogen door de cynische goden – er is namelijk geen bewuste schuld in Oedipus aanwezig zoals wij dat in de moderne zin hanteren, hem treft slechts de onwetendheid omtrent het eigen lot. Hij staat op de kruising tussen twee tijdperken: het oude mythische, en het moderne van de stadstaat.

Overgeërfd onheil

Oedipus krijgt vier kinderen met Iocaste, dus met zijn eigen moeder: Eteocles, Polynices, Ismene en Antigone. De kinderen veroorzaken een ‘scheefgetrokken’ - genealogie: hun vader is hun halfbroer, hun moeder is ook hun grootmoeder. Dat is een zonde tegen de tijd, tegen de voortplanting, tegen de familiale verwantschap, tegen de erfopvolging van het koningschap, kortom tegen alle wetten die de orde van het samenleven sinds mensenheugnis beheersen; het is een zonde tegen de kosmische ordening.

Maar niet alleen dat. Door zo te handelen, eigent Oedipus zich het recht van de goden toe – zij die van oudsher uit incestueuze relaties zijn ontstaan. Met andere woorden: Oedipus’ zonde is vergelijkbaar met het eten van de boom van de kennis uit het boek *Genesis*: men mag zich niet toe-eigenen wat tot het goddelijke behoort. Hij begeeft zich op het gebied van de autonomie, de ‘*auto-nomos*’, de eigengereide wet, en verlaat de heteronomie, de wettelijkheid die samen met de anderen wordt bepaald.

Wanneer Oedipus te weten komt dat hijzelf de oorzaak is van de pest en de wraak van de goden, steekt hij zich de ogen uit: het hielp niet dat hij ogen had, hij was blind gebleven voor zijn eigen daden. Dat is een les die zelfs Dame Justitia zich later goed in de oren heeft geknoopt: zij laat zich sindsdien blinddoeken om de waarheid te kunnen herkennen.

De blinde Oedipus wordt verbannen naar Kolonos, een verre reis waarop zijn dochter Antigone – op dat moment een meisje van hooguit zestien – hem zou hebben begeleid. Het is niet ondenkbaar dat haar latere radicaliteit is ontstaan doordat ze het immense leed van haar oude blinde vader heeft gezien, geslagen door de goden vanwege een lot dat hij niet bewust op zich had genomen; hij boet namelijk voor de overtreding van zijn vader Laios, die geen kinderen mocht hebben. Met andere woorden: in het Griekse tragische denken is het onheil overerfelijk zonder persoonlijke schuld.

Goddelijke orde

Nu de koning verbannen is, wordt een regent aangesteld, Creon ('hij die de macht uitoefent'). Vervolgens worden Antigone's broers, Eteocles en Polynices, aangesteld als troonopvolgers, die elk om de beurt een jaar zullen regeren over Thebe. Maar na een jaar weigert Eteocles de macht over te dragen. Zijn broer vormt een leger waarmee hij tegen hem optrekt. Beide broers komen op het slagveld tegenover elkaar te staan en doden elkaar in een tweekamp. Creon beslist vervolgens dat Eteocles, die de stad verdedigde, een staatsbegrafenis krijgt, maar dat Polynices geen begrafenis krijgt en zal liggen rotten op het veld. Die beslissing is verschrikkelijk; niet alleen gaat Creon voorbij aan de oorzaak van het conflict – waarvoor Eteocles aansprakelijk is – het betekent dat de ziel van Polynices eeuwig zal dolen. Met andere woorden: Creon duwt Polynices terug in de rauwe primitiviteit van de nomadische volkeren die de doden onbegraven achterlieten. Hij duwt hem de prehistorie in. Het besluit heeft een puur politieke betekenis, want Creon weet natuurlijk ook wel dat Eteocles de macht had moeten overdragen. Hij wil een voorbeeld stellen voor de burgers van Thebe: dit is wat er gebeurt met hen die tegen hun eigen stad optrekken.

Hier verschijnt Antigone ten tonele; zij verzet zich tegen het verbod op begraven dat haar oom heeft uitgevaardigd. Nochtans weet ze dat Creon heeft bepaald dat wie probeert Polynices stiekem toch te begraven, ter dood zal worden gebracht. Antigone misleidt de wachters bij het lijk door een laagje fijn zand over haar broer uit te strooien als een teken van rouw; de wachters denken dat het om door de wind

aangedragen zand gaat. Maar wanneer een van de wachters haar rond het lijk ziet dolen, brengt hij de koning op de hoogte. Die ontsteekt in woede en sommeert Antigone, die trots, provocerend en ongenaakbaar voor zijn troon verschijnt en het recht opeist Polynices te begraven. Interessant is het de naam van Polynices (Polyneikes) etymologisch te bekijken: 'polus' betekent 'veel', 'neikès' betekent 'twist'. Hij is dus de ruziemaker. Maar het Grieks is subtiel; het woord 'nekas', dat op 'neikès' lijkt, betekent 'een hoop lijken'. Dus hoort het publiek in Antigone's woorden ook zoiets meeklinken als: ik wil een hoop lijken begraven. Kortom: ik wil al die slachtpartijen voor eens en altijd begraven, ik wil het zinloze geweld begraven. Ik wil een einde aan alle strijd en doodslag.

Totale ethiek

Het conflict dat hier ontstaat, biedt ons de gelegenheid om na te denken over twee aspecten van de wet in de Griekse polis: die tussen *nomos* en *dikè*. *Nomos*, schrijft Pindaros, is de basis van alle betrekkingen tussen goden en mensen, de basiswet van natuur en ordening. *Dikè* daarentegen staat voor een juridisch gevoel van rechtvaardigheid, ze beslaat alle wetgevende praktijken die door mensen worden aangemaakt, en die onderhevig zijn aan interpretatie, debat en aanpassing. Terwijl *nomos* een universele wet impliceert, afkomstig van de oude goden, heeft *dikè* met het gevoel voor rechtvaardigheid en medemenselijkheid te maken. Met andere woorden: Creon vertegenwoordigt de politieke wet die de orde in de polis moet garanderen, Antigone de oude, tribale wet van trouw aan de familie. De botsing tussen *nomos* en *dikè* leidt tot een totale patstelling. Toch heeft Antigone het zelf ook over de *nomos* – ze noemt de oude ongeschreven wetten van medemenselijkheid waarvoor ze zegt op te komen de 'agraptà nomima', de ongeschreven wetten. Beiden beweren ze dus dat ze de goddelijke orde willen eerbiedigen.

Antigone zou geen tragedie zijn indien er een oplossing bestond voor die patstelling. Want het persoonlijke belang zal geregeld blijven botsen met het algemene belang. Zoals ook Hegel opmerkt in de rechtsfilosofie: het is uiteindelijk niet mogelijk en zelfs niet wenselijk om een kant te kiezen, want beide vormen van normering zijn fundamenteel voor een samenleving en moeten complementair zijn. De familie, zegt Hegel, ziet haar leden als een organisch samenhangend geheel, waarvan alle leden gezond moeten blijven om het collectieve lichaam gezond te houden. De familie steunt op een oeroude, antropologische, tijdens de matriarchaten gevormde normering. De stadstaat steunt op wetten van rationaliteit en bestuur die kenmerkend zijn voor de patriarchale ordening. Antigone vertegenwoordigt daarom volgens Hegel 'de hoogste intuïtie van het levende wezen': men moet elke mens hoe dan ook een waardige begrafenis gunnen. Creon daarentegen denkt aan de polis, aan de politieke consequenties: hij moet een voorbeeld stellen omwille van het afschrikkingseffect, zodat niemand nog op de gedachten komt om tegen zijn eigen stadstaat op te trekken.

Beiden hebben een tegengestelde omgang met de dood. Creon wil door het tentoonstellen van de verrotting en de dood toekomstige doden voorkomen; Antigone wil door het heilige recht op een waardige dood het leven van het individu heiligen. Creon denkt politiek, Antigone tribaal; Creon denkt rationeel, Antigone empathisch. Creon aan de staatsraison, Antigone aan menselijke waardigheid. Beide standpunten samen vormen tragisch genoeg wat wij een totale ethiek noemen: een

denken dat onophoudelijk afwegingen moet maken tussen morele, empathische beoordeling en principiële, juridische overwegingen.

De vrouw die tegen is

Maar er is meer. Wanneer Antigone het lijk van haar broer wil begraven, wil ze ook gehoor geven aan de wet van de hygiëne die ontstond toen samenlevingen overgingen van nomadisch naar sedentair. Antigone beseft dat verrotting de hele samenleving kan besmetten, en dat Creon, in zijn poging om Thebe van de besmetting door de pest te bevrijden, juist het verkeerde doet: hij laat de verrotting los op de samenleving om een voorbeeld te stellen. Creon past, om het in andere woorden te zeggen, een verkeerde vorm van homeopathie toe.

Begraven is een ritueel dat ontstond om de dood van het leven te scheiden en de levenden zowel lichamelijke als mentale hygiëne te schenken. Respect voor de manier waarop men met een lijk omgaat, drukt ook uit welk respect men voor het leven heeft – en voor het morele gehalte van de gemeenschap. Dat is ons recentelijk, op gruwelplekken zoals Boetsja, opnieuw pijnlijk duidelijk geworden. Respectloos omgaan met lijken drukt misprijzen uit voor het leven. Het is die oude wet die Creon overtreedt – en de goden zullen er hem alsnog gruwelijk voor straffen.

Eigenlijk laat Sophocles ons zien dat, hoewel Antigone een belangrijk deel van het gelijk aan haar kant heeft door empathie en inleving te tonen, zij toch evenzeer het onderspit moet delven door haar eenzijdigheid. De *nomos* moet uiteindelijk altijd - samengaan met de *dikè*. In onze moderne denktrant: de ethische norm van medemenselijkheid en de principes van de rechtspraak moeten telkens weer op elkaar worden afgestemd. Daarmee voorspelt Sophocles het oordeel van de moderne mens: wat we ook doen, de wet zal altijd wel ergens tekortschieten. Beiden, hij die de *nomos* verdedigt en zij die de *dikè* aan haar kant denkt te hebben, zijn door de eeuwige tekortkoming van elk soort wet getekend. Daardoor zijn zij beiden gebonden aan de eindigheid van de wet en de moraal, en daarmee aan de dood. Antigone door zich te verhangen in de grot waarin ze wordt opgesloten – een prehistorische plek buiten de stad, die haar tot ‘*apolis*’ maakt, tot apolitiek, zij die tevoren als koningsdochter ‘*hypsipolis*’ was geweest, hoog in aanzien van de stad.

Daarmee wordt Antigone, die de matriarchale wet van de inleving en de samenhang van de familie en de tribe incarneert, naar de uitgang van de polis gestoten. Antigone is de laatste activiste van het oude matriarchaat; haar naam betekent dan ook ‘de vrouw die tegen is’. Tegen de patriarchale wet. Antigone is de laatste antagonist.

Wanneer Creon dan eindelijk, door de vermaning van de blinde ziener Teiresias, tot inkeer is gekomen, heeft ook zijn zoon Haemon, die verloofd was met Antigone, zich al van het leven beroofd: die vindt haar opgehangen in de grot en doorsteekt zichzelf met zijn zwaard. Daarop ontnemt Creons vrouw Eurydice zich ook van het leven, en staat Creon alleen. Er is niemand die de tragische botsing tussen twee vormen van de wet overleeft.

Paria

Antigone incarneert de onmogelijkheid om emotie en ratio voor eens en altijd te verzoenen in de rechtspraak, om empathie en wetgeving blijvend harmonisch op - elkaar af te stemmen. Zij is met andere woorden, als de paria die ze geworden is, de belichaming van het eeuwige tekort dat de wet typeert. De Italiaanse filosoof Giorgio Agamben noemt de verstotene dan ook de *homo sacer*, de geheiligde die door zijn of haar pariabestaan de ware eeuwige tekortkoming van de samenleving incarneert.

In de tragische ambiguïteit die door Antigone wordt belichaamd, zien we een spoor van een oude, onzichtbaar geworden oorlog die zich in de prehistorie moet hebben afgespeeld: die tussen een wet van het organische lichaam en die van het lichaam zonder organen, de politieke wet. Die tussen fysieke incarnatie en symbolische abstractie. Die tussen Dionysos en Apollo.

Het stuk moet dan ook een verpletterende indruk hebben gemaakt; het was zelfs van die aard dat men vanaf dan besliste dat tragedies meer dan één keer mochten worden opgevoerd.

De tweespalt tussen dionysisch en apollinisch was voor Nietzsche de aanleiding om te spreken van een symbolische paring tussen het goddelijke en het aardse. ‘Apollo kon niet zonder Dionysos leven’, schrijft Nietzsche. Met andere woorden: de goden zelf belichamen de onoplosbare tragiek tussen het lichamelijke en het rationele, onze hang naar rationaliteit is doortrokken van onze dionysische driften.

We zouden ons kunnen afvragen wat de betekenis is van dit conflict in de tijd waarin wijzelf leven. Wat horen wij in het nee van Antigone? Wat horen wij in haar verzet tegen een louter theoretische of principiële interpretatie van de wet?

Op mijn eigen manier heb ik geprobeerd dit conflict gestalte te geven toen ik mijn toneelstuk *Antigone in Molenbeek* schreef. Even tevoren had Mohamed El Bachiri, wiens jonge vrouw en moeder van hun beide kinderen omkwam in de aanslagen van 22 maart 2016, het boekje *Een jihad van liefde* gepubliceerd. Daarin sprak hij zijn onmetelijke rouw uit over de dood van zijn vrouw, een Belgische moslima die verpleegster was, die op weg naar haar werk in een Brussels ziekenhuis omkwam in de metro in Maalbeek. Mohamed beschrijft hoe hij haat niet met haat wilde beantwoorden, maar juist een jihad – een woord dat eigenlijk ‘ijver, toewijding, engagement’ betekent – in het teken van de liefde en dus van begrip wou lanceren. Niet haat met haat vergelden, maar blijven wedden op de wet van wederzijds begrip. Zijn getuigenis toonde mij een soort spiegeling van Sophocles’ tragedie: het liet zien wat het leed betekende binnen de moslimfamilies van de slachtoffers, die tussen wal en schip leken te vallen, ten prooi aan de ambiguïteit tussen wet en emotie.

Isolatiecel

Daarop heb ik geprobeerd, Sophocles in grote lijnen volgend, om een jonge vrouw op te voeren, Nouria, die rechten studeert aan de Brusselse universiteit. Zij is de zus van een jonge terrorist die zich heeft opgeblazen, en ze probeert de bodybag met de resten van haar broer te pakken te krijgen om hem menswaardig te begraven, maar ze stuit daarbij onherroepelijk op onze wetgevende instanties. Wanneer ze te weten komt dat zijn lichaam diepgevroren in een forensisch centrum ligt, probeert ze het te

stelen. Ze wordt betrappt, veroordeeld, en sterft uiteindelijk door zelfmoord in een -isolatiecel.

De witte isolatiecel fungeert als de anamorfose van de zwarte prehistorische grot waarin Antigone zich verhing, de plek zonder wet, omdat Nouria stuitte op dezelfde onmogelijkheid om menselijke emotie met de wet te verzoenen. Er is reden te veronderstellen dat Antigone vandaag een radicale activiste zou zijn, zelfs een fundamentaliste die tribaal denken boven staatsraison stelt. Toch is haar lot, dat zich door alle eeuwen heen herhaalt in iedereen die individuele moraal en objectieve wet ziet botsen, een blijvend icoon voor onze eigen gespletenheid.

Het zou goed zijn dat in gedachten te houden telkens wanneer we, haastig op weg van onze drukke bezigheden naar een goed restaurant, een bedelares op straat kruisen, die de hand naar ons opsteekt voor een paar eurocenten of een menselijk woord. Want zij die apolitiek zijn, dus uitgestoten, markeren de grenzen van wat wij als samenleving als menselijkheid beschouwen. Kierkegaard heeft erop gewezen dat de *hamartia*, de smart die Antigone ervaart, bovenpersoonlijk is, niet zozeer op haar eigen lot betrokken, maar op de menswaardigheid die ten grondslag ligt aan elke samenleving.

In tijden waarin dakloze mensen op zoek naar veiligheid in mensonwaardige omstandigheden op straat moeten slapen en men telkens probeert te verwijzen naar de logica van de wet, komt onze empathie evenzeer in conflict met wat we zo graag de objectiviteit van onze principes noemen. Antigone wees ons op de ongeneeslijke wonde in onze moraliteit, een oeroud tekort dat niet ophoudt te bloeden van tragische betekenis, telkens als we met nieuw onrecht in aanraking komen waaraan de wet nog gestalte moet geven. Want elk tekort, zegt Jacques Lacan, is ook een exces: het blijft maar bloeden, juist omdat het tekort blijft schieten.

Dit is de neerslag van een lezing die auteur Stefan Hertmans afgelopen dinsdag gaf, naar aanleiding van de Dag van de Rechtsstaat.